

SENOVA TEÓRIA SPRAVODLIVOSTI

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

PALOVIČOVÁ, Z.: A. Sen and His Theory of Justice
FILOZOFIA 68, 2013, No 4, p. 265

Today the discussions about justice develop along two lines going back to Enlightenment. The first one is contractarian while the second one is based on a comparative approach to justice, endorsing the establishment of a society with more justice achieved through getting away with the concrete injustices. The article sheds light on Sen's argumentation as offered in his *Idea of justice*. The author suggests that regardless of A. Sen's innovative approach to justice his theory requires further articulation of questions such as: What is the relevant standard by which to measure the extent of justice: capabilities, or functioning's? Which capabilities are to be included when evaluating justice? Which distributive rule is to be applied here? What role does the individual responsibility play in evaluating justice?

Keywords: Justice – Human rights – Capabilities – Morals – Obligations

Úvod. Súčasný diskurz o spravodlivosti určujú dve tradície, ktorých korene siahajú do osvietenstva. Prvá, vychádzajúca z T. Hobbesa, J. Locka, J. J. Rousseaua, I. Kanta, na ktorú v súčasnosti nadviazal John Rawls, považuje spoločenskú zmluvu za spôsob, ako objasniť pravidlá spravodlivosti, vznik štátu, jeho inštitúcie a funkcie. Tento zrod politického poriadku chce zdôvodniť súhlasom členov danej spoločnosti. Druhá tradícia môže byť charakterizovaná ako komparatívny prístup k spravodlivosti. Reprezentovaná je takými mysliteľmi ako A. Smith, N. de Condorcet, J. Bentham, K. Marx a J. S. Mill. Ich myslenie neovplyvňovala otázka dokonale spravodlivej spoločnosti, ale konkrétne nespravodlivosti. Na rozdiel od teórií spoločenskej zmluvy, ktorých hlavným cieľom je vytvorenie inštitúcií, ktoré by zaistili ideálne spravodlivú spoločnosť, cieľom teórií komparatívnej spravodlivosti je podporiť spravodlivejšiu spoločnosť tým, že odstráni špecifickú nespravodlivosť. Komparácia je metóda, ktorá umožňuje hodnotiť efektívnosť jednotlivých inštitúcií podporujúcich spravodlivosť.¹

Jednu z najpremyslenejších artikulácií komparatívneho chápania spravodlivosti ponúkol Amartya Sen v práci *Idea spravodlivosti (The Idea of Justice, 2009)*. Hlavnou témou práce je artikulácia hraníc rawlsovského prístupu k teórii spravodlivosti a spoloč-

¹ Ilustratívnym príkladom rozdielu medzi týmito dvoma interpretáciami spravodlivosti je inštitúcia trhu. Inštitucionalista predpokladá, že vytvorením ideálnej inštitúcie v teórii sa vyriešili problémy, ktoré daná inštitúcia má riešiť, a to len na základe toho, že je ideálne usporiadaná. Avšak už nie sú vnímaví k tomu, ako daná inštitúcia rieši problémy. Napríklad inštitúcia voľného trhu spôsobuje, že niektorí ľudia nedokážu existenčne zabezpečiť seba a svoju rodinu, a spoločnosť to nepovažuje za spravodlivé.

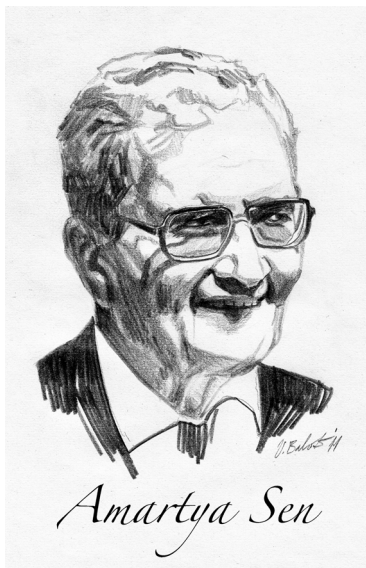
ských zmlúv vôbec. Zásadný problém Rawlsovho prístupu k spravodlivosti Sen vidí v tom, že princípy spravodlivosti špecifikujú férové podmienky racionálnej kooperácie slobodných a rovných bytostí, uvedomujúcich si svoje záujmy a schopných ich racionálne artikulovať, pričom Rawls ignoruje problém nerovných možností a príležitostí premeniť formálnu rovnosť príležitostí na aktuálny typ života. Korektívne opatrenia v prípade znevýhodnených – či už v dôsledku handicapu, alebo v dôsledku sociálnej marginalizácie – nie sú súčasťou Rawlsových princíпов spravodlivosti. Nepatria medzi primárne formy dobra, a preto nie sú relevantné ani pre ich ústavne zakotvenie.

Sen na rozdiel od Rawlsa ponúka dôslednejšiu analýzu fenoménu premeny abstraktných prostriedkov na spôsobilosť (capability) viesť dobrý život. Zásadným východiskom aj tu zostáva dôstojnosť života v jej aristotelovskom poňatí dobrého života. Dobrý život podľa Sena spočíva v slobode „vybrať si život, ktorý (človek – Z. P.) má dôvod si cenit“ (Sen 2010,18). Skutočné príležitosti sú ovplyvnené takými okolnosťami ako vek, pohlavie, postihnutie, zdravotný stav, ale tiež znečistené životné prostredie či kriminalita. Všetky tieto okolnosti zásadným spôsobom ovplyvňujú schopnosť jednotlivcov premieňať základné formy dobra na realitu. Preto môžu mať rozliční ľudia rozličné spôsobilosti pri premene primárnych foriem dobra na individuálne fungovanie. Tým Sen spochybňuje Rawlsov pojem rovnosti príležitostí a nahrádza ho pojmom spôsobilosti. Tento pojem je najdôležitejším Senovým príspevkom k teórii spravodlivosti, a to v dvoch ohľadoch. Po prvé, poukazuje na relevantnosť spoločensky podmienených faktorov, napríklad zločinnosti či stavu životného prostredia, pri hodnotení reálnej možnosti jednotlivca žiť život podľa vlastných predstáv. Po druhé, rozširuje kategóriu geneticky podmienených faktorov (talent, inteligencia, vlohy, rod) o biologické faktory, akými sú vek, rôzne druhy handicapov, gravidita. Tie tiež vplývajú na spôsobilosti jednotlivca, najmä z hľadiska jeho fyzických možností. Tieto náhodné okolnosti ale nie sú, podobne ako pluralita podôb dobrého či nedôstojného života, ktorá z nich vyplýva, v teórii Johna Rawlsa zohľadnené.

Štúdia sa zameriava na analýzu Senových argumentov, ktoré ponúkol v práci *Idea spravodlivosti*. V prvej časti sledujeme Senovu kritiku Rawlsovej teórie spravodlivosti. V druhej časti analyzujeme Senovu teóriu spravodlivosti, v ktorej sa uznanie ľudskej zraniteľnosti stáva základným spôsobom konštitúcie novej definície zmyslu a významu spravodlivosti. V záverečnej časti sledujeme otázku, či Sen rozšíril teóriu spravodlivosti tak, aby ponúkla reálnu rovnosť príležitostí aj v prípadoch špeciálnych potrieb, akými sú rôzne druhy znevýhodnení.

Senova kritika Rawlsa. Sen v práci *Idea spravodlivosti* ponúka rozsiahlu kritiku Rawlsovej teórie spravodlivosti. Sen nadviazal na Rawlsovu ideu spravodlivosti ako férovosti. „Férovosť je fundamentálna idea, ktorá môže byť interpretovaná rôznymi spôsobmi. Podstatná je však požiadavka anulovať zaujatosť v našich hodnoteniach, berúc do úvahy rovnako záujmy a úžitok iných, no predovšetkým vyžaduje vyvarovať sa ovplyvňovania vlastnými záujmami, osobnými prioritami, excentricitou či predsudkami“ (Sen 2010, 54). Na spresnenie obsahu tejto idey Rawls vytvára model hypotetickej situácie počítačnej pozície rovnosti za závojom nevedomosti, v ktorej nevieme nič o svojom

sociálnom postavení ani o prirodzených danostiach. Nevieme, aké koncepcie dobra budeme obhajovať, nepoznáme ekonomickú ani politickú situáciu spoločnosti, v ktorej žijeme, dosiahnutú úroveň civilizácie a kultúry ani generačnú príslušnosť.² Prostredníctvom závoja nevedomosti sa Rawls usiluje zaručiť objektívne a čisto rozumové rozhodnutie aktérov tejto hypotetickej situácie. Princípy spravodlivosti sú potom výsledkom dohody slobodných, racionálne uvažujúcich, plnohodnotných ľudí, vedomých si svojich záujmov, ktorí sa za závojom nevedomosti dohodnú na pravidlách koexistencie.

Sen preberá Rawlsovu myšlienku, že objektivita a nestrannosť sú základom spravodlivosti. Namíeta však, že Rawlsov obraz objektivity a nestrannosti obsahuje prílišné simplifikácie „obrovského množstva rôznorodých problémov, ktoré prináša implementácia princípov spravodlivosti v reálnom správaní, čo je kľúčové pre praktické usudzovanie o sociálnej spravodlivosti“ (Sen 2010, 69). Inými slovami, Rawls síce vymedzuje základné princípy spravodlivosti, ktorých inštitucionálne uplatňovanie v základnej spoločenskej štruktúre by malo zabezpečiť spravodlivosť v sociálnych vzťahoch, ale neponúka konkrétne spôsoby eliminácie špecifických nerovností, ktoré so sebou prináša ľudská diverzita. Podľa Sena Rawlsova politická teória je zaťažená *transcendentálnym inštitucionalizmom*. Táto tradícia je založená na predpoklade, že cieľom teórie je rozumovo vytvoriť ideál spravodlivosti, ktorý majú naplňovať všetky inštitúcie. Vyznačuje sa dvoma charakteristikami: po prvé,

„koncentruje pozornosť na identifikáciu ideálnej spravodlivosti, a nie na komparáciu spravodlivosti a nespravodlivosti“ (Sen 2010, 5-6); po druhé, „primárne sa koncentruje na spravodlivé inštitúcie a nezameriava sa na reálne spoločnosti, ktoré by mohli vzniknúť“. Sen považuje Rawlsovu teóriu spravodlivosti za „najsilnejšiu a najvýznamnejšiu expozičnú transcendentálneho inštitucionalizmu“ (Sen 2010, 7-8).

Napriek tomu, že transcendentálny inštitucionalizmus je v súčasných teóriách spravodlivosti dominantnou tradíciou, Sen je presvedčený, že zlyhá ako paradigma, pretože neponúka koncepčné nástroje, prostredníctvom ktorých možno zmierniť nespravodlivosť v reálnom svete. Formuluje proti nemu viaceré výhrady.

Predovšetkým, transcendentálny inštitucionalizmus, ktorý sa zameriava na poznanie toho, ako by mala vyzerat' dokonale spravodlivá spoločnosť, nie je podľa Sena ani nutný, ani postačujúci na implementovanie spravodlivosti v spoločnosti. „Pretrvávajúce hladomo-

² Pôvodná východisková situácia rovnosti z hľadiska spravodlivosti ako férovosti tak, ako ju chápe Rawls, zodpovedá prirodzenému stavu podľa tradičnej teórie spoločenskej zmluvy. V protiklade k tradičným teóriám spravodlivosti, ktoré interpretovali pôvodnú situáciu ako istý historicky daný, pôvodný stav, Rawls vytvára model hypotetickej situácie počiatkovej pozície rovnosti.

ru vo svete prosperity či pretrvávajúce ponížujúce postavenie žien“ (Sen 2010, 103) možno zistiť bez stanoveného ideálu toho, čo vyžaduje spravodlivosť. Navyše, poznanie toho, ako vyzerá dokonale spravodlivá spoločnosť neumožňuje priamo hodnotiť nespravodlivosť. Zistiť, či je spoločnosť spravodlivá, môžeme len prostredníctvom merateľných kritérií. Inými slovami, namiesto toho, aby sme abstraktne identifikovali spravodlivosť a stanovili a priori spravodlivé inštitúcie, musíme sa zamerať na inštitúcie, ktoré podporujú spravodlivosť.

Neschopnosť Rawlsovho transcendentálneho inštitucionalizmu identifikovať reálnu a konkrétnu sociálnu nespravodlivosť je spôsobený podľa Sena tým, že neberie do úvahy rozdiely medzi jednotlivcami, „nevníma, čo sa deje vo svete bez ohľadu na to, že máme dobre fungujúce inštitúcie“ (Sen 2010, 85). Inými slovami, Rawls definuje primárne formy dobra, ktoré by mali garantovať všetkým občanom spravodlivej spoločnosti slobodu, rovnosť a ochraňovať ich základné práva a slobody, ktoré im umožnia žiť život podľa vlastných predstáv. Neberie však do úvahy to, že schopnosť využiť rovnosť príležitostí je u konkrétnych jednotlivcov odlišná, pretože ľudia bez ohľadu na spoločenské usporiadanie sú limitovaní nerovnosťami danými dedičnými charakteristikami, pohlavím, vekom, príslušnosťou k určitej sociálnej skupine a ďalšími premennými, ktoré jednotlivec môže, ale nemusí mať pod kontrolou. Je pravdepodobné, že ľudia s odlišnými potrebami a schopnosťami potrebujú na dosiahnutie rovnakých cieľov odlišné formy dobra a nerovnosti môžu byť intenzívnejšie, než naznačuje pohľad na Rawlsove primárne formy dobra.³ V rámci Rawlsových dvoch princípov spravodlivosti by napríklad ťažko zdravotne postihnutý človek nezískal nárok na ďalšie dodatočné zdroje, pretože tento prístup neberie do úvahy dodatočné životné náklady, ktoré vznikajú v dôsledku zdravotného postihnutia. Problémom Rawlsovej teórie podľa Sena (2010, 66, tiež 258) nie je to, že ignoruje niekoľko extrémnych prípadov, ale že prehliada diverzitu potrieb.⁴

Sen ďalej namietá, že transcendentálny inštitucionalizmus sa zameriava na identifikáciu dokonale spravodlivej spoločnosti, a preto má tendenciu ignorovať „nevyhnutnú pluralitu konkurenčných zásad“ (Sen 2010, 106), ktorú by teória spravodlivosti mala umožniť. Rawlsova pôvodná pozícia kladie dôraz na „exaktné a nadmieru náročné pravidlá“ (Sen 2010, 107), takže neumožňuje, aby ľudia s rozličnými potrebami obhajovali odlišné princípy spravodlivosti. Ambícia vybrať jednoduchý súbor princípov odsúhlasený všetkými racionálnymi jednotlivcami je podľa Sena kontraproduktívna, pretože dialógu o spravodlivosti skôr bráni, než by ho podporovala. „Často uvažujeme, i keď len implicitne, o plauzibilite princípov v rade špecifických prípadov... Ale len čo sú princípy formulované ako nestranné hľadisko, ktoré *okrem iného* pokrýva mnoho iných prípadov, nielen

³ Bližšie k problému premeny abstraktných prostriedkov (napríklad výška príjmu či bohatstvo) na aktuálny typ života pozri (Palovičová 2011).

⁴ Rawls sa určite nesnaží odmietnuť naše povinnosti voči ľuďom, ktorí nespádajú do jeho teórie. Vychádza však z predpokladu, že cieľom politickej filozofie je vypracovať ucelenú teóriu spravodlivosti pre občanov, „ktorí sa považujú počas celého svojho života za slobodných a rovných ľudí a za bežne a plne kooperujúcich členov spoločnosti“ (Rawls 2007, 267, pozn. 59). Až potom sa pokúšať zahrnúť do nej „extrémnejšie prípady“.

tie, ktoré motivovali náš záujem o tieto princípy, môžeme sa dostať do ťažkostí, ktoré sa predtým nepredpokladali... Musíme potom rozhodnúť, čo musíme urobiť a prečo“ (Sen 2010, 107). Tento myšlienkový postup vychádza z kontraktualistickej koncepcie racionality, v zmysle ktorej sú z rozhodovania eliminované také skresľujúce faktory ako motivácia a informácie. Sen považuje takúto koncepciu racionality za príliš úzku na to, aby mohla byť základom komparatívnej teórie spravodlivosti. Podľa neho neexistuje žiadny dôvod, prečo by sme mali predpokladať, že maximalizácia primárnych foriem dobra – práva a slobody, príležitostí a právomoci, príjem a majetok a základy sebaúcty – je záujmom, na ktorom sa ľudia zhodnú. Aj predpoklad, že práve závoj nevedomosti vedie k optimálnym princípom spravodlivosti, považuje za otázný. Problém tohto predpokladu sa podľa Sena skrýva v interpretácii voľby ako motivovanej výlučne vlastným záujmom v rámci skupiny ľudí s rôznymi potrebami a cieľmi, čím sa vyhýba kontroverzným témam, ako sú dôvody konania a morálka. V protiklade k Rawlsovej interpretácii racionality Sen definuje rozumné na základe dôvodov konania, pričom berie do úvahy pluralizmus dôvodov (Sen 2010, 180).

Ďalšia Senova námietka sa týka transcendentálneho inštitucionalizmu, ktorý zlyháva pri „stanovení systematických procedúr na korekciu vplyvu lokálnych hodnôt“, a preto zostáva v zajatí lokálnej provinčnosti (Sen 2010, 90). Kontraktualistické aspekty Rawlsovho závoja nevedomosti umožňujú podľa Sena systematicky ignorovať efekty za hranicami štátu, takže jeho teória nie je schopná riešiť problémy globálnej nespravodlivosti. Rawls podľa Sena vytvára závoj nevedomosti spôsobom, ktorý zatvára „oči pred zvyškom ľudstva“, pričom teória spravodlivosti by mala podporovať širšiu perspektívu než len pohľad jedného štátu (Sen 2010, 126). Túto tézu ilustruje na niektorých problémoch. Prvým z nich sú nedokonalé povinnosti voči iným (imperfect obligations). Ide o povinnosti, ktoré nemôžu byť univerzalizované (napríklad pomoc v núdzi) alebo sa neviažu na hranice jedného štátu (napríklad zabrániť chudobe, ochrana životného prostredia a i.). Rawlsom definovanú spravodlivosť možno dosiahnuť iba na úrovni štátu, pretože iba s moderným štátom sú spojené inštitúcie, ktoré môžu zabezpečovať prerozdelenie. Mimo hraníc jednotlivých štátov sú princípy spravodlivosti bezpredmetné. Podporovať blaho iných vyžaduje podľa Sena implementáciu reálnej slobody v podobe ľudských práv, čo umožňuje prekročiť hranice národného štátu (Sen 2010, 374-376). Ľudské práva charakterizuje ako nároky jednotlivca na spravodlivú formu spoločenského poriadku. Sen dokazuje, že idey tolerancie, slobody, úcty k ľudskej dôstojnosti, záujem o chudobných a odkázaných na pomoc, tradícia medziľudských povinností a zodpovednosti vlády, z ktorých vyrástla tradícia ľudských práv, sa neobjavili iba v euroamerickom type spoločnosti, ale majú historické korene aj mimo nej. Spochybnením tézy, že historické počiatky idey ľudských práv sú zakorenené výlučne v západnej tradícii prirodzeného práva, vytvoril rámec na obranu univerzalizmu. Ďalším problémom provincializmu je podľa Sena to, že nereflektuje z hľadiska spravodlivosti konanie jedného štátu, ktoré negatívne ovplyvňuje iný štát. Príkladom môže byť charita prostredníctvom ktorej vyspelé štáty darujú prebytočné potraviny rozvojovej krajine, a tým likvidujú miestnych farmárov (Sen 2010, 129-130).

Zhrňme: Transcendentálny inštitucionalizmus je podľa Sena prakticky irelevantný

v troch smeroch: po prvé, nie je nutný ani postačujúci na určenie toho, čo je v reálnom svete spravodlivé, resp. nespravodlivé. Po druhé, neumožňuje uvažovať o spravodlivosti v prípade, že ľudia nespĺňajú Rawlsom definované kritéria racionality. Po tretie, bráni aplikovať princípy spravodlivosti na rôzne kontexty vrátane globálneho aspektu. Tento záver sa dá podľa Sena zovšeobecniť na všetky teórie, ktoré stavajú na fundamentálnom inštitucionalizme.

Senova teória spravodlivosti. Kritická analýza kontraktualistického prístupu Johna Rawlsa, zvlášť jeho transcendentálneho inštitucionalizmu, vedie Sena k alternatívne mu prístupu, ktorý má korene v Smithovej teórii, konkrétne v jeho idei nestranného pozorovateľa. V protiklade k Rawlsovmu pôvodnému stavu ako záruke nestrannosti a objektivity pozícia nestranného pozorovateľa umožňuje brať do úvahy aj motívy konania. Smithov nestranný pozorovateľ posudzuje činy podľa toho, či môže s nimi z hľadiska nestranného a dobre informovaného pozorovateľa sympatizovať. Sen je presvedčený, že aj keď hodnoty, záujmy a zvyky ovplyvňujú vnímanie nespravodlivosti, kritický rozum pomáha vymániť sa z ich vplyvu a umožňuje dosiahnuť dohodu o konkrétnej nespravodlivosti. Navyše, umožňuje premýšľať o existujúcich hodnotách a predsudkoch a pracovať na zmene tých nevyhovujúcich. Smithov nestranný pozorovateľ sa pozerá na existujúce sociálne praktiky, a nie iba na inštitúcie a pravidlá, preto umožňuje tiež vynášať komparatívne hodnotiace súdy. Dokáže ponúknuť riešenia aj na základe nekompletného sociálneho hodnotenia a berie do úvahy aj hlasy tých, ktorí sú mimo kontraktu. Vďaka zahrnutiu „perspektív iných ľudí“ (Sen 2010, 126) Smithov pozorovateľ berie do úvahy aj globálne problémy a perspektívy. Sen poznamenáva, že Smithov nestranný pozorovateľ ponúka *otvorenú nestrannosť*, ktorá je v protiklade s *uzavretou nestrannosťou* obsiahnutou v myšlienke kontraktu (Sen 2010, 152). V porovnaní s Rawlsovým modelom pôvodnej pozície tak umožňuje širšie spektrum perspektív a dôvodov, a tým obmedzuje lokálnu provinčnosť.

Napriek tomu, že Sen uznáva pozitívnu rolu nestranného pozorovateľa v poskytovaní rôznorodých perspektív, čím sa vyhýba provincializmu lokálnej perspektívy, nie je zrejmé, ako možno racionálnym porovnávaním riešiť spory o spravodlivosť. Ako z hľadiska nestranného pozorovateľa riešiť súčasné problémy, napríklad chudobu či hladomor? Sen je presvedčený, že vhodnú reartikuláciu Smithovej idey nestranného pozorovateľa, adekvátnu pre moderné spoločnosti, ponúka teória verejnej voľby. Aj napriek tomu, že je príliš formalistická, podľa Sena má väčšiu praktickú relevantnosť, pokiaľ ide o teóriu spravodlivosti, než filozofická analýza, pretože ponúka širšiu perspektívu, väčšiu komplexnosť a hodnotenia zo „sociálneho uhlu pohľadu, vo svetle hodnotení ľudí, ktorých sa to týka“ (Sen 2010, 95). Štruktúra verejnej voľby sa zameriava na komparatívne hodnotenia, rozpoznáva nevyhnutnosť plurality vzájomne si konkurujúcich princípov, dovoľuje čiastkové riešenia a diverzitu vstupných interpretácií. Výsledky sú podľa Sena „prínosom do verejnej diskusie o možných riešeniach problému a o tom, ktorými variantmi sa treba zaoberať dôkladnejšie“ (Sen 2010, 110).

Ďalší okruh úvah v Senovej teórii spravodlivosti sa týka meradla, pomocou ktorého možno porovnávať, do akej miery je spoločnosť spravodlivá. Zatiaľ čo Rawlsova teória

spravodlivosti kladie dôraz na slobodu sebarealizácie, Sen požaduje doplniť toto kritérium o porovnanie skutočného rozsahu slobôd. Sen vypracoval rámec, ktorý berie do úvahy tak *aspekt blahobytu* jednotlivca, vzťahujúci sa na jeho fyzickú a duševnú pohodu, ako aj *aspekt konania* vzťahujúci sa na ciele, ktoré si človek cení, túži po nich a má dôvody ich sledovať. Zároveň sleduje i *dôsledky*, ktoré odrážajú mieru individuálnej voľby. Základnou normatívnou požiadavkou na spoločenské usporiadanie je podľa Sena požiadavka slobody „realizovať ciele, ktoré človek považuje za hodnotné“ (Sen 2010, 231). Inými slovami, do teórie spravodlivosti treba nevyhnutne zahrnúť hodnotenie *schopností* (*capabilities*) dosiahnuť to, čo si ľudia cenia, a *slobodu voľby*, ktorá im umožňuje vybrať si to, čo považujú za hodnotné.⁵ Miera slobody podľa Sena umožňuje interpersonálne hodnotenie a predstavuje dôležitý aspekt sociálnej a distributívnej spravodlivosti. Cieľom takéhoto prístupu nie je stanoviť ideál spravodlivej spoločnosti. Spravodlivosť je totiž pluralitná a vyvíjajúca sa idea, ktorá sa musí vyrovnávať s mnohorakými formami existujúcej nespravodlivosti.

Senova požiadavka väčšieho dôrazu na individuálne nároky, spôsobilosti, slobodu voľby a individuálne práva prispela k odklonu od teoretických prístupov odvolávajúcich sa výlučne na *užitočnosť*, ktorá je interpretovaná v pojmoch *radosti*, *bolesti*, *šťastia* a *splnenia želaní*, resp. ekonomickým pojmom *prejavených preferencií*.⁶ Sen vypracoval rozsiahlu kritiku kritéria užitočnosti ako základu posudzovania ľudského blaha. Zistil, že neberie do úvahy existenciu ďalších dimenzií blahobytu dôležitých z hľadiska kvality života, napríklad informácie o zdravotnej starostlivosti, dĺžke života, vzdelanosti. Okrem toho toto kritérium neumožňuje porovnávať vhodnosť konkrétnej politiky, pretože nie je možné porovnávať úžitok jednotlivcov. Ekonómia blahobytu rieši tento problém prostredníctvom trhu, ktorý umožňuje dohodu medzi tými, ktorí strácajú, a tými ktorí získavajú. Týmto spôsobom trh umožňuje prijať iba tie riešenia, ktoré zvyšujú celkový blahobyť. Príkladom môže byť znečisťovanie ovzdušia. Keďže každý má nárok na čistý vzduch, postaviť továreň, ktorá znečisťuje ovzdušie v danej oblasti, je možné iba za predpokladu, že ľudia, ktorí v danej oblasti žijú s tým súhlasia za cenu určitého odškodnenia. Inými slovami, ekonómia blahobytu predpokladá, že vytvorením správne fungujúceho trhu ľudia do- kážu vyjadriť, ktoré riešenia chcú, a ktoré nechcú. Táto koordinácia prostredníctvom trhu funguje pomocou *prejavených preferencií*. Každý z účastníkov trhu pozná vlastné preferencie a vie povedať, ktorý súbor riešení a za akých podmienok je ochotný akceptovať. Umožňuje to dohodu medzi jednotlivými aktérmi. Sen argumentuje, že *wel-*

⁵ Bližšie k Senovej teórii spôsobilostí (pozri Palovičová 2012).

⁶ Sen označuje tento typ ekonomických teórií pojmom *welfarizmus*, podľa ktorého spoločenský blahobyť závisí výlučne od úžitku domácností (od príjmu a výdavkov), a nie od rozsahu statkov prostredníctvom ktorých sa zvyšuje blahobyť (napríklad kvalitná zdravotná starostlivosť, vzdelanie, sociálne služby atď.). Sen vypracoval celý rad návrhov, ako začleniť individuálne nároky, fungovania, spôsobilosti, príležitosti, slobody a práva do koncepčných základov ekonómie, ktoré posúvajú ekonomické uvažovanie za hranice teórie blahobytu. Na Senovej interpretácii blahobytu sú založené *Správy o ľudskom rozvoji* Rozvojového programu OSN, ktoré charakterizujú ekonomický rozvoj aj so zreteľom na rozvoj ľudských spôsobilostí.

farizmus „predstavuje veľmi špeciálny prístup k etike“ (Sen 2010, 281). Podobne ako Rawlsova teória spolieha sa na jedno univerzálne riešenie. Zásadnou otázkou podľa Sena však nie je otázka, ako pracovať s prejavými preferenciami, ale prečo všetko ostatné okrem šťastia (welfare) sa vníma ako nepodstatné. Blahobyť, zvlášť tak úzko definovaný, ako je definovaný v ekonómii blahobytu, predstavuje príliš zjednodušené kritérium na to, aby na jeho základe bolo možné tvrdiť, že blahobyť je jedinou hodnotou, ktorou by sa teória spravodlivosti mala zaoberať. Senova kritika normatívnych teórií, ktoré sa zameriavajú výlučne na mentálne stavy, neznamená, že blahobyť nehrá v ľudskom živote žiadnu rolu. Vníma ich ako dôležité, keďže sú to tiež fungovania, ktoré máme dôvod si ceniť, ale nie sú jediné.

Na základe kritiky tradičných teórií spravodlivosti Sen dospieva k záveru, že rozvoj spravodlivosti závisí od demokracie, pod ktorou však nechápe nejakú inštitucionálnu formu štátu či vlády. Skôr ide o možnosť neustále verejne hodnotiť, ako spoločnosť a jej členovia konajú. Sen redefinuje demokraciu ako „vládu na základe diskusie“ a „verejného zvažovania“ (public reasonig), a nie ako súbor špecifických inštitúcií. Demokracia podľa neho znamená vládu diskusie, a nie iba verejnú voľbu. Argumentuje nasledovne: „Centrálnou témou širšieho pochopenia demokracie je politická účasť, dialóg a verejná interakcia“ (Sen 2010, 326). Tieto tri faktory sú základom skutočnej, a nie iba formálnej demokratickosti verejných volieb či iných inštitucionálnych foriem. Inými slovami, nejde o to, akým spôsobom dosiahneme rozhodnutie, ale o to, či v rozhodnutí sú zahrnuté všetky tri faktory relevantné z hľadiska demokracie. Sen poznamenáva, že aj demokratické procedúry môžu viesť k nedemokratickým výsledkom. Ilustrovať to môžeme napríklad požiadavkou zníženia kvóra platnosti referenda. Pri odsúhlasení konkrétnej inštitúcie (napríklad ústavy, eurovalu a pod.) môže ísť jednoznačne o demokratický spôsob odsúhlasenia (referendum), ale nízka účasť v referende spochybňuje demokratickosť toho rozhodnutia. V intenciách Senových kritérií posudzovania demokracie by takýto mechanismus demokracii škodil.

Záver. Sen na základe kritiky Rawlsovej teórie spravodlivosti konštituuje alternatívnu teóriu spravodlivosti, ktorá sa nespolieha na kontraktualistické premisy. Senova teória sociálnej spravodlivosti je komplexná v tom zmysle, že sa neobmedzuje výlučne na opis politickej spravodlivosti. Ponúka spôsob, ktorý umožňuje interpersonálne hodnotenia, a tým poskytuje dôležitý aspekt sociálnej a distributívnej spravodlivosti. V protiklade k Rawlsovej teórii spravodlivosti, ktorá odvádza pozornosť od konkrétnych foriem nespravodlivosti k ideálnym politickým inštitúciám, Sen zdôrazňuje, že je nutné všímať si konkrétne formy nespravodlivosti. Je otázne, či Senov prístup ponúka alternatívu Rawlsovej teórie spravodlivosti. Zatiaľ čo niektorí stúpenci Senovho prístupu (Nussbaum 2007) sa stotožňovali s kritikou Rawlsa, jeho kritici poukazovali na to, že ide o dve neporovnateľné teórie, keďže ich rozsah a teoretické ciele sú odlišné (Robeyns 2009; Brighouse, Robeyns 2010). Senova teória sa zameriava na problém blahobytu a slobodu voľby, zatiaľ čo Rawlsova teória sa obmedzuje na základnú štruktúru spoločnosti. Ďalej, Rawlsova teória spravodlivosti je ideálnou teóriou spravodlivosti, zatiaľ čo Senova teória sa zame-

riava na sociálny étos a praktiky. Okrem toho niektorí stúpenci Rawlsa (Kelly 2010) kritizovali Sena za to, že sa prikláňa k určitej komplexnej doktríne spravodlivosti, ktorú rawlsovci považujú za diskutabilnú. Komplexná doktrína, či už náboženská, alebo sekulárna, si nárokuje uchopiť život v celej jeho komplexnosti. Rozsah politickej koncepcie tak, ako používa tento pojem Rawls, je však omnoho užší. Vzťahuje sa len na základnú štruktúru spoločnosti, jej inštitúcie, kľúčové prvky ústavnosti, otázky základnej spravodlivosti a vlastníctva atď. Podľa Rawlsa spravodlivá spoločnosť distribuuje tzv. primárne dobrá, inými slovami zdroje (príjmy a bohatstvo) a slobody spôsobom, ktorý zabezpečí každému občanovi slobodu a rovnosť a ochraňuje jeho základné práva a slobody, ktoré mu umožnia žiť život podľa vlastných predstáv. Zámerom Rawlsovej teórie nie je presiahnuť tieto oblasti. Pokúša sa ukázať, že na politickú koncepciu možno pozeráť ako na samostatnú zložku, ktorú možno vložiť do rozličných komplexných doktrín spravodlivosti.

Ďalšia námietka sa vzťahuje na kritériá verejného rozumu týkajúce sa rozhodovania o otázkach spravodlivosti. Rawlsovci sú presvedčení, že musia existovať všeobecné princípy spravodlivosti, s ktorými by súhlasili všetci rozumní ľudia. Teória spravodlivosti musí vysvetliť základy, pomocou ktorých legitimizuje svoje princípy a výroky o spravodlivosti. Napríklad Rawlsove dva princípy spravodlivosti sú legitimizované pomocou myšlienkového experimentu, pôvodnej situácie a sociálneho kontraktu. Dworkinova egalitaristická teória spravodlivosti vychádza z princípov rovnakého rešpektu a rešpektovania individuálnej zodpovednosti, ktoré potom rozvíja do teórie spravodlivosti, podľa ktorej prístup k zdrojom by nemal závisieť od prirodzených či spoločenských náhodných okolností, ale od toho, za čo možno robiť jednotlivca zodpovedným. Ak Sen chce ponúknuť kompletnú teóriu spravodlivosti, musí tiež vysvetliť, na základe čoho chce legitimizovať jej princípy. Sen zdôrazňuje dôležitosť toho, čo si ľudia cenia, pričom úmyselne zachováva abstraktný a všeobecný charakter základných spôsobilostí, keďže každá spoločnosť by mala mať možnosť prostredníctvom sociálneho dialógu a participatívnej demokracie rozhodnúť, čo presne znamená sociálne minimum, ktoré si daná spoločnosť cení. Nepredpisuje nijaké faktory poukazujúce na kvalitu života ani spôsob kombinácie týchto spôsobilostí v celkovom indikátore blahobytu alebo kvality života. V rámci Senovho modelu rozhodovania demokratický proces podporuje otvorenú a verejnú diskusiu a nesúhlas s návrhmi týkajúcimi sa rozvoja alebo priorít rozvoja, čo umožňuje kolektívne a rozumné rozhodnutia o najlepšej politike a o tom, ktoré spôsobilosti sú cenené. Tí, čo sú ovplyvnení nejakou politikou alebo praxou, by mali byť tými, čo rozhodujú o tom, čo sa považuje za hodnotnú spôsobilosť. Proces verejnej diskusie považuje za kľúčový faktor spravodlivej spoločnosti. Problémom verejných zdôvodnení je však to, že vylučujú z konsenzu tých, čo nedokážu artikulovať svoje záujmy.⁷

Problém vyvoláva aj Senova požiadavka hodnotenia nespravodlivosti. Máme hodnotiť nespravodlivosť v oblasti spôsobilostí alebo fungovania? Je Senova teória teóriou príležitostí, alebo ide o konzekvencialistickú teóriu? Na úrovni teórie a princípov väčšina

⁷ K problematike predpokladu ideálnej nenarušenej komunikácie ako adekvátneho modelu explanačie a interpretácie sociálnych procesov pozri (Sedová 2012).

teoretikov spravodlivosti obhajuje názor, že spravodlivosť znamená, že všetci majú rovnaké možnosti, čiže všetci by mali dosiahnuť minimálnu úroveň spôsobilostí. Znamenalo by to, že na úrovni teórie sú relevantnou mierou spravodlivosti spôsobilosti, a nie fungovania. Ako však ukazuje priekopnícka práca W. Kuklys (Kuklys 2005), metódy merania spôsobilostí nie sú zatiaľ tak rozvinuté, aby boli porovnateľné s klasickými ekonometrickými technikami. Meranie fungovania a spôsobilostí je relatívne novou záležitosťou, preto otázka, ako vlastne implementovať Senov prístup, je ešte stále predmetom diskusií.⁸

Okrem toho Senova teória spravodlivosti musí ujasniť otázku kvantifikovania a sčítavania jednotlivých dimenzií spôsobilostí. Prístup zameraný na spôsobilosti je multidimenzionálny. Každá spôsobilosť predstavuje jednu dimenziu, na základe ktorej možno merať blahobyť. Otázkou je, či jedna dimenzia blahobytu dokáže nahradiť druhú. Napríklad: Dokáže zamestnanie nahradiť voľný čas, alebo ide o rovnocenné spôsobilosti? V teórii spravodlivosti tento problém nastoľuje otázku, v ktorých dimenziách máme hodnotiť spravodlivosť, ako ich merať a ako sčítavať tieto dimenzie pri celkovom meraní spravodlivosti.

Ďalší problém vyvstáva v súvislosti s tým, že teória spravodlivosti musí stanoviť distributívne pravidlo, ktoré bude uplatňovať (Anderson 2010, 81). Bude kritériom spravodlivosti požiadavka úplnej rovnosti, alebo požiadavka minima spôsobilostí? Sen v článku *Rovnosť čoho?* (Sen 1980) obhajoval priamu rovnosť ako distributívne pravidlo. V *Ideí spravodlivosti* sa neviaže na jedno distribučné pravidlo. Vysvetliť to možno tým, že nemá za cieľ vybudovať presne definovanú teóriu spravodlivosti, ale skôr sa zaujíma o skúmanie nerovností a o návrhy, ako urobiť spoločnosť spravodlivejšou. V protiklade k Senovmu prístupu teória M. Nussbaumovej (Nussbaum 2006) sa ako ďalší príklad prístupov zameraných na spôsobilosti zameriava na identifikáciu minimálneho zoznamu spôsobilostí, ktoré by vlády všetkých národov mali svojim občanom garantovať. Neznamená to, že dosiahnutie tohto minima je to jediné, čo je z hľadiska sociálnej spravodlivosti podstatné, ale iné problémy distributívnej spravodlivosti nie sú predmetom Nussbaumovej úvah.

V neposlednom rade Senova teória spravodlivosti by mala špecifikovať hranicu medzi zodpovednosťou jednotlivca a spoločenskou zodpovednosťou. Tejto téme Sen, podobne ako iní autori obhajujúci prístup zameraný na spôsobilosti, nevenovali pozornosť, čo je protikladom liberálnych teórií, v ktorých táto téma predstavuje jednu z najdôležitejších línií v diskusiách, a to prinajmenšom od publikovania prác R. Dworkina (Dworkin 1981, 2000). Dôvodom, prečo táto diskusia zatiaľ absentuje v diskurze prístupov zameraných na spôsobilosti, môže byť to, že sa väčšinou aplikujú na problém globálnej chudoby, kde sa otázka individuálnej zodpovednosti nepovažuje za až takú významnú.

Inými slovami, komplexná teória spravodlivosti vyžaduje objasniť celý rad otázok

⁸ Meranie blahobytu v intenciách Senovho prístupu je zamerané hlavne na fungovanie, čím síce berie do úvahy premenné faktory, ako sú distribúcia v rodine, netrhové produkty atď., ale nerieši problém spôsobilostí. Znamená to, že ešte stále neodráža skutočnosť, že dvaja ľudia s rovnakým fungovaním môžu mať rozličnú životnú úroveň vzhľadom na to, že majú rôzne spôsobilosti. K metodologickým problémom merania spôsobilostí pozri prácu W. Kuklysovej (Kuklys 2005).

spojených s distributívnou spravodlivosťou. Základný predpoklad, podľa ktorého fungovania a spôsobilosti sú najlepším meradlom pri interpersonálnom porovnávaní blahobytu a spravodlivosti, sa v prípade komplexnej teórie spravodlivosti javí ako nepostačujúci.

Literatúra

- ANDERSON, E. (2010): Justifying the capabilities approach to justice. In: Brighouse, H. – Robeyns, I. (eds.): *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*. Cambridge: Cambridge University Press, 81-100.
- BRIGHOUSE, H. – ROBEYNS, I. (eds.) (2010): *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DWORKIN, R. (1981): What is Equality? Part 2: Equality of Resources. *Philosophy and Public Affairs*, 10 (4), 283-345.
- DWORKIN, R. (2000): *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge: Harvard University Press.
- KAUSHIK, B. – KANBUR, R. (eds.) (2009): *Arguments for a Better World: Essays in Honor of Amartya Sen: Volume I: Ethics, Welfare, and Measurement*. Oxford University Press.
- KELLY, E. (2010): Equal Opportunity, Unequal Capability. In: Brighouse, H. – Robeyns, I. (eds.): *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*. Cambridge: Cambridge University Press, 61-80.
- KUKLYS, W. (2005): *Amartya Sen's Capability Approach: Theoretical Insights and Empirical Applications*. Berlin: Springer.
- NUSSBAUM, M. (2007): *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2011): K pojmu sociálneho fungovania. *Filozofia*, 66 (9), 833-844.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2012): K Senovej interpretácii ľudského blaha. *Filozofia*, 67 (7), 570-581.
- RAWLS, J. (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- RAWLS, J. (2007): *Spravodlivosť ako férovosť*. Bratislava: Kalligram.
- ROBEYNS, I. (2009): Justice as fairness and the capability approach. In: Kaushik, B. – Kanbur, R. (eds.): *Arguments for a Better World: Essays in Honor of Amartya Sen: Volume I: Ethics, Welfare, and Measurement*. Oxford University Press, 397-413.
- SEDOVÁ, T. (2012): Poznámky k Habermasovým východiskám komunikačnej teórie konania. *Filozofia*, 67 (9), 743-750.
- SEN, A. (1980): Equality of What? In: McMurrin (ed.): *Tanner Lectures on Human Values 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 197-220.
- SEN, A. (2010): *The Idea of Justice*. London: Penguin Books.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/0010/12.

Zuzana Palovičová
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR
e-mail: palovicz@chello.sk